

Waldemar Grabowski

Podziemny rząd - Delegatura Rządu RP na Kraj - Walka Cywilna Polskiego Państwa Podziemnego

---

Niepodległość i Pamięć 22/1 (49), 143-168

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Grabowski
Instytut Pamięci Narodowej

Podziemny rząd – Delegatura Rządu RP na Kraj – Walka Cywilna Polskiego Państwa Podziemnego

Słowa kluczowe

Polska w XX wieku, Polskie Państwo Podziemne, Delegatura Rządu na Kraj, Kierownictwo Walki Cywilnej

Streszczenie

Podstawowe struktury Polskiego Państwa Podziemnego rozpoczęły swoje działania już we wrześniu 1939 roku. Potem nastąpił okres rozbudowy tajnej administracji i oddzielenie konspiracji wojskowej od cywilnej. Delegatura Rządu na Kraj objęła swoim działaniem wszystkie dziedziny życia społecznego i gospodarczego w trzech horyzontach czasowych: działalność bieżąca, przygotowanie do powszechnego powstania przeciw okupantowi i przygotowanie planów odbudowy Kraju i rozwoju danej dziedziny życia gospodarczego lub społecznego na okres lat 10 po wojnie. Wyjątkowość PPP polegała na zakresie prac podjętych przez tajną administrację, wśród których szczególne miejsce zajmowała walka cywilna.

Mówiąc o podziemnym rządzie w okupowanej Polsce, należy wyraźnie określić definicję Polskiego Państwa Podziemnego. Otóż do tej struktury zaliczamy instytucje powołane przez Rząd RP gen. Władysława Sikorskiego, względnie przez ten rząd zaakceptowane.

Można w tym miejscu dodać, że idea rządu pojawiała się dość wcześnie w Warszawie. Za moment tworzenia *quasi*-rządu można uznać działania podejmowane w oblężonej Warszawie po 17 września 1939 roku (po agresji Związku Sowieckiego na Polskę). Wówczas to, w gronie kierownictwa obrony Warszawy, doszło do próby utworzenia centralnego ośrodka kierowniczego. Ostatecznie, jak wiemy, powołano – obok już funkcjonujących struktur cywilnych i wojskowych – Komitet Obywatelski. W jego składzie znaleźli się zarówno politycy, jak i przedstawiciele sfer gospodarczych, naukowych itd. Dodajmy – znaczna ich część brała następnie udział w działalności różnych struktur polskiej konspiracji.

Możemy też śmiało powiedzieć, że podstawowe struktury przyszłego Polskiego Państwa Podziemnego funkcjonowały już w czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 roku. Dowódca Obrony Warszawy – to przyszły Dowódca Służby Zwycięstwu Polski. Komisarz Cywilny Obrony Warszawy – to następnie Komisarz Cywilny SZP¹ i jednocześnie II zastępca Dowódcy SZP. Na marginesie należy podkreślać fakt powołania SZP jako jednej organizacji konspiracyjnej o charakterze wojskowo-cywilnym – to dlatego w rocznicę powstania SZP obchodzimy Dzień Polskiego Państwa Podziemnego. I wreszcie Komitet Obywatelski – to przyszła, oczywiście po przekształceniach (ograniczenie do przedstawicieli głównych partii politycznych) – Główna Rada Polityczna SZP.

Decyzje rządu RP gen. Władysława Sikorskiego utworzonego w Paryżu, podjęte w listopadzie 1939 roku, spowodowały rozdział konspiracji wojskowej od cywilnej, choć, podkreślmy, że proces rozdzielania obu pionów PPP przebiegał opornie.

Krótko realizowano koncepcję powołania w okupowanym kraju sieci „mężów zaufania rządu” – określanych niekiedy bardziej dosadnie „komisarzami”. Ich zakres działania był niewielki i sprowadzał się raczej do funkcji „przekaznika informacji i wytycznych” między społeczeństwem polskim a rządem RP we Francji².

W początkach 1940 roku postanowiono zastąpić „mężów zaufania” siecią „delegatów rządu”³, choć, powiedzmy to otwarcie, początkowo

zakres ich obowiązków również nie był zbyt wielki⁴. Tak na marginesie zauważmy, że decyzja powołania „delegatów rządu” świadczy dobrze o polskich politykach – gdyby wierzyli w rychły koniec wojny w 1940 roku nie byłoby potrzeby powoływania „delegatów rządu”⁵.

Wyłonienie kandydatów na stanowiska „delegatów rządu” (początkowo miało być ich dwóch – po jednym na okupację; a następnie trzech⁶) pozostawiono politykom w Kraju. Przez kilka miesięcy trwały rozmowy w tej sprawie w Warszawie, podobne rozmowy miały miejsce w Poznaniu. Jedynie we Lwowie, z uwagi na skrajnie trudne warunki konspiracji, nie doszło do wyłonienia w szerszych dyskusjach kandydata na takie stanowisko.

W celu przyspieszenia wyłonienia kandydatów został wysłany z Francji do Warszawy Tymczasowy Delegat Rządu – Jan Skorobohaty-Jakubowski („Kaczmarek”, „Vogel”). Dotarł on do stolicy w momencie kapitulacji Francji i utraty (jak się okazało chwilowej) łączności z rządem RP.

W tej niepewnej sytuacji kierownictwo konspiracji w Kraju postanowiło powołać „Zbiorową Delegaturę Rządu”, która była *de facto* „ośrodkiem kierowniczym konspiracji”. W przypadku trwałej utraty łączności z rządem (np. aresztowanie przez Niemców) mógł ten ośrodek przynajmniej próbować stać się „polskim rządem”. Jak pamiętamy, w skład „Zbiorowej Delegatury” weszli przedstawiciele ZWZ, PKP (Polityczny Komitet Porozumiewawczy) oraz Tymczasowy Delegat.

Pomimo szybkiej interwencji rządu gen. Sikorskiego i likwidacji „Zbiorowej Delegatury”⁷, to właśnie w czasie jej działalności rozpoczął się „na dobre” proces tworzenia aparatu tajnej administracji. Po rozwiązaniu Zbiorowej Delegatury jej agendy przejął J. Skorobohaty-Jakubowski, a stronnictwa powróciły do formuły PKP (Polityczny Komitet Porozumiewawczy). W okresie wrzesień–grudzień 1940 roku Tymczasowemu Delegatowi podlegali: Ludwik Muzyczka („Benedykt”) jako Szef Koordynacji, Jerzy Michalewski („Dokładny”) jako łącznik z KG ZWZ (określany również jako sekretarz generalny Delegatury), Stanisław Kauzik oraz powołani w czerwcu kierownicy „resortów” (Departamentów): Rolnictwa – Edward Baird, Pracy i Opieki Społecznej – Jan Stanisław Jankowski⁸, Przemysłu i Handlu – Bolesław Rutkowski, Komunikacji – Jan Dybowski⁹. Również do aparatu wykonawczego należałoby zaliczyć Komisję Rewindykacyjną i Od-

szkodowań, kierowaną przez Antoniego Olszewskiego, choć formalne włączenie do Delegatury nastąpiło w połowie 1941 roku¹⁰. Komisja opracowywała referat na temat strat wojennych. Pierwsze opracowanie zostało wysłane do Rządu RP w Paryżu w marcu¹¹, a kolejne w listopadzie 1940 roku¹².

Dla opracowania projektu tworzenia administracji konspiracyjnej powołano specjalną komisję, w skład której weszli: „Kaczmarek”, L. Muzyczka i S. Kauzik¹³. Projekt organizowania administracji został opracowany w ostatecznej formie we wrześniu 1940 roku. Zakładał on utworzenie na szczeblu centrali „Urzędu Delegatury”, który miały tworzyć następujące departamenty: spraw wewnętrznych, sprawiedliwości, pracy, zdrowia, skarbu, przemysłu-rzemiosła i handlu, nauki i oświaty, rolnictwa i wyżywienia, komunikacji, telekomunikacji. Na szczeblu okręgów planowano powołać wydziały i dyrekcje analogicznie do departamentów centrali, a delegatury powiatowe miały się składać z referatów odpowiadających dyrekcjom i wydziałom okręgowym. Na wszystkich szczeblach administracji miały być tworzone komórki wojskowe, reprezentujące powstańcze i mobilizacyjne potrzeby ZWZ. Proponowano, aby na szefów departamentów Delegat powołał fachowców z praktyką administracyjną, natomiast obsada stanowisk Delegatów Okręgowych i Powiatowych miała być uzgodniona ze stronnictwami PKP¹⁴.

Powołanie Cyryla Ratajskiego, 3 grudnia 1940 roku, na stanowisko Głównego Delegata Rządu na teren Generalnego Gubernatorstwa rozpoczęło nowy etap w działalności Polskiego Państwa Podziemnego¹⁵. Rok 1941 był okresem rozbudowy tajnej administracji, choć w formie nieco odmiennej od pierwotnie zamierzonej. Naciski rządu gen. Sikorskiego na rozdzielenie konspiracji wojskowej od cywilnej, spowodowały *de facto* tworzenie dwóch „równoległych” struktur administracyjnych. Cyryl Ratajski tworzył Biuro Delegata Rządu (Delegaturę Rządu), natomiast KG ZWZ przystąpiła do tworzenia Biur Wojskowych i struktur terenowych (wydziałów i referatów wojskowych)¹⁶.

W roku 1941 funkcjonowało co najmniej 7 departamentów w Biurze Delegata Rządu: Spraw Wewnętrznych, Oświaty i Kultury, Informacji i Prasy, Pracy i Opieki Społecznej, Komunikacji, Likwidacji Skutków Wojny oraz „Walka Cywilna”. Ponadto było wyznaczonych (mianowanych) kilku (7?) dalszych kierowników (dyrektorów)¹⁷.

W roku 1942 utworzono (lub rozbudowano) kilka kolejnych departamentów. Możemy stwierdzić obecnie, że proces tworzenia Biura Delegata Rządu został w zasadniczej części przeprowadzony za czasów Cyryla Ratajskiego (podał się do dymisji 5 sierpnia 1942 r.)⁸. Choć proces tworzenia różnych komórek tajnej administracji trwał tak naprawdę do 1945 roku. Jako ostatni powstał w listopadzie 1944 roku Departament Obrony Narodowej. Natomiast w 1945 roku niektóre komórki zostały przekształcone lub zreorganizowane.

Ostatecznie Biuro Delegata Rządu liczyło 16 departamentów oraz kilka samodzielnych sekcji czy też komisji (komitetów). Z czasem powstawały też różne komórki organizacyjne funkcjonujące „przy Delegacie Rządu”. Tak było z Komisją Pomocy Żydom („Żegota”), Radą Narodowościową czy też Polskim Związkiem Zachodnim w konspiracji (komórka „Zachód”).

Dodajmy w tym miejscu, że tworzenie Biura Delegata Rządu opierało się na skromnych podstawach prawnych, bowiem Rząd RP nie zatwierdził „Statutu Delegatury Rządu”, który został przesłany do Londynu. Natomiast w Dekrecie Prezydenta z 1 września 1942 roku jest mowa o „urzędzie Delegata Rządu dla ziem Rzeczypospolitej zwalnianych od okupacji”.

Pracownicy tajnej administracji posługiwali się w działalności bieżącej „Statutem Delegatury Rządu na czas działalności konspiracyjnej”. Stwierdzano tam w paragrafie 7:

Delegat Rządu przygotowuje środki, zarządzenia i rozporządzenia, których podjęcie i poczynienie będzie konieczne w okresie przejściowym w czasie uwalniania i bezpośrednio po uwolnieniu Państwa od okupacji dla wykonania zadań, które ma wypełnić, po objęciu władzy jawnej. W tym celu:

a/ prowadzi ewidencję i przygotowuje personel dla objęcia urzędów i wykonywania funkcji publicznych;

b/ powołuje funkcjonariuszów tymczasowej administracji państwowej, z wyjątkiem administracji spraw zagranicznych;

c/ kieruje tymczasową administracją państwową i sprawuje nad nią nadzór;

d/ opracowuje projekty aktów ustawodawczych, rozporządzeń i zarządzeń, których wydanie będzie konieczne w czasie przejściowym celem likwidacji skutków okupacji i uporządkowania stanu prawnego w Państwie⁹.

Biuro Delegata Rządu działało w trzech horyzontach czasowych. Pierwszym była działalność bieżąca – obserwacja działań władz okupacyjnych. Drugi to przygotowania na okres przełomu (powstania powszechnego). I wreszcie trzeci – to przygotowania planów odbudowy Kraju i rozwoju danej dziedziny życia gospodarczego lub społecznego na okres lat 10 po wojnie. Jeżeli mówimy o wyjątkowości Polskiego Państwa Podziemnego na tle innych krajów okupowanej Europy, to właśnie zakres prowadzonych przez tajną administrację prac jest jednym z przejawów tego fenomenalnego zjawiska.

Biuro Delegata Rządu liczyło blisko 1000 osób, natomiast cała Delegatura Rządu liczyła około 50 tysięcy osób. Znaczna część z tych 50 tysięcy to osoby zaangażowane w organa bezpieczeństwa: Państwowy Korpus Bezpieczeństwa, Straże Samorządowe oraz Straże Obywatelskie. Warto również odnotować fakt szybkiej odbudowy Biura Delegata Rządu po klęsce Powstania Warszawskiego. W lutym 1945 roku biuro to liczyło 379 pracowników, co stanowiło 61,73% stanu z 1 stycznia 1944 roku²⁰.

I już na zakończenie tego wątku, jedno pytanie – do kiedy działała Delegatura Rządu? Powszechnie uznajemy dzień 1 lipca 1945 roku za datę rozwiązania Delegatury. Jest to tak samo prawdziwa data, jak 19 stycznia 1945 roku w odniesieniu do zakończenia działalności przez Armię Krajową. Ze szczytkowych materiałów archiwalnych możemy stwierdzić np., że Kolegium Sekcji Kontroli Delegatury (czyli podziemnego NIK-u) działało co najmniej do 29 sierpnia 1945 roku, Komisja Likwidacyjna Delegatury (i RJN?) działała prawdopodobnie do początków listopada tego roku. Także struktury terenowe Delegatury funkcjonowały, choć w osłabionym składzie, do jesieni 1945 roku i nie chodzi tu wcale o struktury z Polski centralnej. Tak długo utrzymywały się struktury na kresach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej²¹.

Walka Cywilna Polskiego Państwa Podziemnego

Wśród historyków piszących o działalności konspiracyjnej w latach II wojny światowej w różnych krajach okupowanej Europy funkcjonuje pojęcie „walki cywilnej”. Jest ono definiowane jako działalności części społeczeństwa danego kraju (nigdy nie było to 100%) sprzeciwiającej

się czynnie okupantowi (okupantom). Jeden z tych historyków – Jacques Semelin pisał tak: „Zasugerowałem więc pojęcie «cywilnego ruchu oporu», zdefiniowanego jako spontaniczny proces walki społeczeństwa cywilnego stosującego niezbrojne metody walki albo przez mobilizację swych głównych instytucji, albo przez mobilizację grup społecznych, albo też przez równoczesne działanie obu czynników”²². Ten sam autor stwierdzał w swojej publikacji:

Cywilny ruch oporu był ruchem przeżycia: miał ratować to, co można było ratować, nie czekając koniecznie na odwrócenie się stosunku sił wojskowych. Chodziło w nim o to, by przeżyły osoby ścigane przez okupanta i jego kolaborantów, by przeżyły wartości i sposoby życia poważnie zagrożone przez reżim nazistowski. Celem cywilnego ruchu oporu było nie tyle zwycięstwo nad okupantem – nie miał do tego środków – ile życie obok niego, wbrew niemu, nie oczekując ewentualnej godziny uwolnienia²³.

Jacques Semelin zwracając uwagę na znaczenie cywilnego ruchu oporu pisał tak:

Czyż opór Francuzów nie wyraził się również przez chłopca i dziewczynę przekazujących informacje, właściciela kawiarni służącej za skrzynkę kontaktową, matkę dającą schronienie lotnikowi brytyjskiemu, urzędnika podsłuchującego telefoniczne rozmowy okupanta, starszą panią udostępniającą mieszkanie na tajne zebrania, wydawcę drukującego ulotki, policjantów uprzedzających uczestników ruchu oporu o grożącym im aresztowaniu, rolnika ukrywającego uchylających się przed pracami przymusowymi, urzędników merostw wyrabiających prawdziwe-falszywe dokumenty itd.²⁴

W Polsce problematyce walki cywilnej poświęcił przed dwudziestu laty obszerny tekst prof. Stanisław Salmonowicz²⁵. Nie brakuje odniesień do tego tematu w licznych już publikacjach dotyczących ogólnie Polskiego Państwa Podziemnego czy też w monografiach regionalnych – w większości dotyczących poszczególnych okręgu i obwodów Armii Krajowej. Publikacje odnośnie struktur terenowych Delegatury Rządu są nieliczne, stąd też niewielka ilość informacji na temat walki cywilnej na terenie poszczególnych województw (ODR) i powiatów (PDR).

Jako ciekawostkę podajmy, że już w końcu września 1939 roku w Dowództwie SZP miał powstać „referat C”. początkowo jego zadaniem miała być „Organizacja i Kierownictwo Walki Cywilnej”. Nieco później nazwę referatu zmieniono na „Sabotaż i Dywersja”, a następnie na „Szefostwo Dywersji”. Kierownikiem referatu był mjr Franciszek Niepokólczycki²⁶. Warto też wspomnieć o Organizacji Orła Białego i istniejącym w jej ramach Szefostwie Walki Cywilnej²⁷. Tu szefem był Ludwik Muzyczka, który po odwołaniu do Warszawy stworzył Administrację Zmilitaryzowaną.

Zagadnieniu walki cywilnej, choć nie nazwanemu wprost, poświęcał też uwagę Rząd RP we Francji. W uchwalonej w listopadzie 1939 roku Instrukcji nr 1 dla mężów zaufania pisano:

W walce z okupantami należy wykorzystać wszelkie formy organizacji legalnych (np. kulturalnych, oświatowych, zawodowych). Wszystkie przejawy życia zbiorowego powinny być przepełnione duchem wiary w nadchodzący dzień wyzwolenia i porachunku z okupantami. Wystąpienia zbiorowe organizacji lub grup społecznych wyrażające protest przeciw okupantom powinny w miarę możliwości posiadać taką formę, która by jak najmniej narażała na bezpośrednie represje. Społeczeństwo polskie już przez samo trwanie i przetrwanie niesie bohaterską służbę i oddaje olbrzymie usługi sprawie narodowej²⁸.

Walka z okupantami w latach II wojny światowej nie dotyczyła tylko wojska regularnego czy oddziałów specjalnych. Nie była też wyłącznym polem działania Sił Zbrojnych w Kraju – Armii Krajowej. Wiedzieli o tym także twórcy polskiej konspiracji we wrześniu 1939 roku – i to zarówno ci w Warszawie, jak i „projektanci” tajnej organizacji działający w Paryżu. Przewidywali udział w konspiracji również osób cywilnych i to w szerokim zakresie.

Problem włączenia społeczeństwa polskiego do walki z najeźdźcami stał się szczególnie ważny po klęsce naszych sojuszników, Francji i Wielkiej Brytanii, na froncie zachodnim w czerwcu 1940 roku.

Jesienią 1940 roku powstało KWC²⁹, jako referat Biura Informacji i Propagandy KG ZWZ. Początkowo jego pracami kierował Jerzy Makowiecki („Wokulski”), przy pomocy Mariana Gieysztorra („Niemycki”) i Stanisława Kauzika („Dołęga”). W końcu 1940 roku gen. Stefan Rowecki – przy współudziale Tadeusza Kruka-

-Strzeleckiego („Szczepan”) i S. Kauzika – opracował zasady walki cywilnej:

- 1) bojkot wszelkich działań okupanta, zmierzających do osłabienia ducha w społeczeństwie oraz stworzenie atmosfery walki z tymi działaniami,
- 2) bojkot i karanie osób współpracujących z okupantem,
- 3) prowadzenie małego sabotażu za pomocą rozlepiania ulotek, bojkotowania wszelkiego rodzaju imprez rozrywkowych, organizowanych przez Niemców, jak kina, teatry itp.,
- 4) udzielanie pomocy ofiarom okupanta, wysiedleńcom, rannym żołnierzom, więźniom politycznym i ich rodzinom oraz osobom, poszukiwanym przez władze okupacyjne³⁰.

Zgodnie z „Instrukcją ogólną” walka cywilna miała obejmować: czynną ochronę człowieka³¹, bojkot³² oraz manifestacje zbiorowe³³. Wśród tych ostatnich przewidywano „manifestacje uliczne (pochody), będące bezpośrednim wstępem do walki rewolucyjnej”³⁴. W kolejnych latach wachlarz zalecanych zachowań był znacznie większy. W wydanej w marcu 1943 roku przez KWC broszurze zatytułowanej *Do czynu* pojawiają się następujące określenia: strajk włoski³⁵, powszechny sabotaż bierny³⁶, mały sabotaż czynny³⁷, jak również kategoria: piętnujemy i karzemy³⁸.

Od kwietnia 1941 roku kierownictwo objął Stefan Korboński („Lewandowski”, „Nowak”, „Zieliński”), dotychczasowy przedstawiciel Stronnictwa Ludowego w Politycznym Komitecie Porozumiewawczym. Już po objęciu kierownictwa przez S. Korbońskiego, w połowie 1941 roku opracowano plan walki cywilnej, który obejmował akcję ogólną oraz akcje specjalne. Te ostatnie miały być prowadzone przez „poszczególne zespoły społeczno-zawodowe i organy SSS (ZWZ)”. Opracowano specjalne instrukcje dla zespołów: społeczno-opiekuńczych, zdrowia pracowników administracji państwowej i samorządowej, prawniczych i wymiaru sprawiedliwości, pracowników oświaty i kultury³⁹, duchowieństwa, młodzieżowych, kobiecych, instytucji gospodarczych⁴⁰.

W maju 1941 roku „celem podtrzymania należytej postawy społeczeństwa”, zostali mianowani przez Delegata Rządu mężowie zaufania „do poszczególnych dziedzin życia”⁴¹. Wówczas działania Walki Cywilnej

projektowano na trzy etapy. Etap pierwszy miał się ograniczać „do cichego bojkotowania w miarę możliwości zarządzeń okupanta”, a także do nawoływania do zachowania godności w kontaktach z okupantem. W drugiej fazie przewidywano nasilenie akcji sabotażowej. Dopiero w fazie trzeciej planowano przeprowadzać akcje dywersyjne i czynne wystąpienia⁴².

Niezwykle interesujące informacje na temat działalności KWC przynosi sprawozdanie S. Korbońskiego z 1944 roku. Stwierdzono tam, że tego roku, w okresie letnim przeprowadzono m.in. akcje:

1/ bojkot prasy niem. wydawanej w jęz. polskim, 2/ bojkot sklepów niemieckich, 3/ bojkot Kasyna Gry w W-wie, 4/ realizacja żółtego tempa pracy w instytucjach niemieckich⁴³. 30 sierpnia i 1 września 1941 r. warszawiacy nie wychodzili na ulice między godz. 16 a 19, nie uczęszczali do kawiarni oraz nie kupowali gazet. Na przełomie 1942 i 1943 r. Zakończony został okres pracy, gdy dominowała propaganda prasowa, ulotowa i ustna, a nastąpił okres stosowania ostrzejszych form akcji represyjnej i samoobrony⁴⁴.

Działania Walki Cywilnej były uzgadniane początkowo przez Komisję Walki Cywilnej, następnie przez – Komisję Główną Walki Cywilnej. Jej skład w pierwszym okresie nie jest znany, możemy tylko przywołać tutaj wspomnienia S. Korbońskiego, który wymieniał wśród obecnych na posiedzeniu Komisji, Jerzego Makowieckiego i ... Jana Stanisława Jankowskiego⁴⁵. Wydaje się, że w pierwszym okresie działania KWC jego Komisja składała się z pracowników Referatu Walki Cywilnej działającego w BIP oraz przedstawicieli Walki Cywilnej „do grup społecznych” oraz szefów „działów” [resortów] opieki społecznej (J.S. Jankowski) i informacji (S. Kauzik). Najprawdopodobniej dopiero w 1942 roku skład Komisji (już Głównej Komisji) uległ zmianie, od tego czasu zasiadali w niej przedstawiciele stronnictw tworzących PKP (tzw. grubą czwórkę).

Po pewnym czasie skład Komisji został zmieniony i brali udział w jej pracach przedstawiciele partii politycznych wchodzących w skład PKP oraz Leszek Raabe (komendant Socjalistycznej Organizacji Bojowej), a także przedstawiciel Społecznej Organizacji Samoobrony (od końca 1942 r.)⁴⁶. Stanowiło to odstępstwo od ustaleń z kwietnia 1942 roku, zgodnie z którymi do komisji Walki Cywilnej mieli wchodzić:

„pełnomocnik DR i KG [AK] oraz szefowie propagandy i prasy DR i KG, nadto zastępca pełnomocnika DR i KG”⁴⁷. W skład GKWC wchodzili m.in. Kazimierz Bagiński, Franciszek Urbański, L. Raabe, J. Michalewski (jako łącznik KG AK), Jerzy Braun („Bronisław”)⁴⁸, Witold Rościszewski, Józef Krasowski („Jan”)⁴⁹, Józef Brenstjern („Baron”).

Komisja Walki Cywilnej na swym posiedzenie w dniu 22 października 1941 roku zajmowała się kilkoma sprawami. Jedną z nich był fakt publikacji w „Agencji Prasowej” listy Volksdeutschów. Komisja postanowiła wystąpić do Wydziału Propagandy o zaniechanie publikacji kolejnych podobnych list do czasu uzyskania decyzji w tej sprawie od „czynników kompetentnych” (tak określano kierownictwo Polskiego Państwa Podziemnego). Inną interesującą sprawą omawianą przez Komisję była sprawa oskarżenia o współpracę z Niemcami literata Juliusza Znanięckiego. Po dyskusji postanowiono w odniesieniu do osób „ubliżających godności narodowej” sporządzać stosowne „Doniesienia karne” i ... zamieszczać je w prasie konspiracyjnej⁵⁰.

Jednym z przykładów działań z zakresu Walki Cywilnej były wytyczne dla społeczeństwa w sprawie drugiej rocznicy najazdu niemieckiego na Polskę. Zalecano w dniu 31 sierpnia udział w nabożeństwach, powstrzymanie się od odwiedzania w tym dniu kawiarni, a także bojkot prasy niemieckiej (zarówno wydawanej w języku polskim, jak i niemieckim) w dniach od 30 sierpnia do 1 września⁵¹. O innych wytycznych KWC wraz z podaniem miejsca ich opublikowania pisał S. Korboński⁵².

W dniu 14 kwietnia 1942 roku zostały przez AK i Delegata Rządu ustalone *Zasady funkcjonowania pełnomocnika dla spraw W.C.*⁵³, o czym zawiadamiał rząd C. Ratajski: „Mianowałem Nowaka z Trójkąta moim pełnomocnikiem dla spraw walki cywilnej i dałem mu prawo zwracania się do rządu bezpośrednio telegraficznie w sprawach pilnych wymagających wezwań radiowych przez BBC dla kraju”⁵⁴. Natomiast w zarządzeniu dla komórek Delegatury pisał: „Mianowałem z dniem 15 kwietnia 1942 r. mym pełnomocnikiem dla spraw walki cywilnej Zieliński[ego]. W związku z tym ma on prawo zwracać się ze wszystkimi żądaniami bezpośrednio do wszystkich mężów zaufania i innych organów Del[egatury] Rz[ądu] w sprawach walki cywilnej. W razach rozbieżności zdań rozstrzyga Del[egat] Rz[ądu]”⁵⁵. Od tej pory do aparatu wykonawczego KWC należały: „a) departamenty DR wraz z ich

provincialnymi agendami, b) BIP główny i BIP-y okręgowe, c) organizacje stronnictw politycznych, wchodzących w skład PKP, d) organizacje niepodległościowe, polityczne i społeczne, które w zakresie WC podporządkowały się zarządzeniom pełnomocnika DR i KG, e) centralne zespoły duchowieństwa⁵⁶, kobiet⁵⁷ i młodzieży⁵⁸ oraz ich prowincjonalne agendy⁵⁹. W listopadzie 1942 roku „Zieliński” przedstawił na posiedzeniu PKP przebieg i zakres prac prowadzonych przez KWC⁶⁰.

Działalność KWC, obok kierowania postępowaniem wobec okupanta społeczeństwa polskiego, objęła również łączność radiową z naczelnymi władzami państwowymi znajdującymi się w Londynie. Zorganizowaniem tej łączności zajął się S. Korboński i po pokonaniu wielu trudności, 2 sierpnia 1941 roku nawiązano po raz pierwszy taką łączność. Od tej pory aż do lipca 1945 roku radiostacje KWC/KOS utrzymywały regularną łączność z Londynem, przekazując informacje na temat terroru niemieckiego, depeche Delegata Rządu i SL, a także inne wiadomości (np. przez pewien czas również depeche meteorologiczne, które były konieczne w związku ze zrzutami lotniczymi). Radiostacje KWC odgrywały istotną rolę w dostarczaniu codziennego serwisu informacyjnego dla radiostacji „Świt”, która działając z terenu Anglii pozorowała pracę na obszarze okupowanej Polski. Praca radiotelegrafistów była szczególnie niebezpieczna, Niemcy nadzwyczaj zaciekle poszukiwali tajnych radiostacji, stąd też miały miejsce dość liczne (jak na szczupłość personelu KWC) ich aresztowania. W ręce okupanta wpadli: Jan Kępiński, Władysław Różalski, oraz Mirosław Kulejowski. Zginął również konstruktor radiostacji Jan Stankiewicz. Polskie władze cywilne w Londynie starając się zapewnić łączność radiową kierowały do Kraju w ramach zrzutów lotniczych także radiostacje przeznaczone zarówno dla Delegatury Rządu, jak i dla KWC/KOS. Przygotowano co najmniej 45 radiostacji różnego typu, z czego nie dostarczono, głównie z powodu przerwania lotów do Polski, 17 radiostacji, a jedna zaginęła. Straty wyniosły więc 40%⁶¹.

Jednym z poważniejszych zagadnień, jakim zajmowało się KWC, była sprawa konspiracyjnego sądownictwa. Już w sierpniu 1941 roku Delegat Rządu pisał: „Plan [Walki Cywilnej] przewiduje również wystąpienia przeciwko jednostkom niesolidarnym, łamiącym front narodowy, następnie zaś specjalne sądownictwo dla doraźnego karania specjalnie szkodliwych jednostek”⁶². Ciężkimi przestępstwami zajmowały

się Cywilne Sądy Specjalne, tworzone od listopada do grudnia 1942 roku. Natomiast rozpatrywanie lżejszych przestępstw pozostawało w gestii najpierw kolegiów śledczo-oskarżających KWC (od listopada 1941 r.), a następnie – Komisji Sądzących KWC. Ogółem zorganizowano ponad 30 komisji sądzących. Ich celem było usuwanie szkodliwych objawów życia społecznego pod okupacją przez piętnowanie czynów jednostek lub grup, niezgodnych z racją stanu państwa i narodu polskiego oraz z godnością narodową. Komisje Sądzące składały się z przewodniczącego, dwóch sędziów i rzecznika KWC, który brał udział w posiedzeniu w charakterze oskarżyciela, bez prawa udziału w ferowaniu wyroku. Komisje orzekały kary: upomnienia, nagany albo infamii. Upomnienie stosowano w wypadkach lżejszych wykroczeń, co do których można było sądzić, że zostały popełnione lekkomyślnie. Naganą karano czyny mniejszej wagi, stanowiące jednak świadome i poważne wykroczenie. Infamię orzekano w wypadku poważnych wykroczeń, stojących w sprzeczności z interesami państwowymi i narodowymi Polski. W 1944 roku wprowadzono dodatkowe kary: chłosty i wyrządzenia szkody na majątku. Karę chłosty orzekano w stosunku do osób niewrażliwych na kary moralne, jednak jej wymierzenie nie mogło pociągnąć za sobą ciężkiego zranienia czy śmierci skazanego⁶³.

Działalność KWC w przedstawionej powyżej formie trwała do lata 1943 roku. W związku ze zbliżającym się przełomowym okresem wojny, nastąpiła reorganizacja struktur Polskiego Państwa Podziemnego. Już w czerwcu Komendant Sił Zbrojnych w Kraju gen. Stefan Rowecki („Grot”) uzgodnił z Delegatem Rządu na Kraj – zastępcą premiera Janem S. Jankowskim – powołanie Kierownictwa Walki Podziemnej, jako ośrodka kierującego całością walki bieżącej z okupantem. W skład KWP wchodził dotychczasowy szef KWC, którego zadaniem było „regulowanie działalności współpracujących ugrupowań politycznych, organizacji społecznych i zawodowych”. Ostateczne przepisy regulujące działalność KWP zostały wydane w lipcu 1943 roku. Przedstawiciele KWC wchodziłi do sztabów KWP na szczeblu obszarów i okręgów. Również reorganizacji uległo sądownictwo KWC, dotychczasowe komisje zostały przekształcone w komisje sądzące KWP. Na niektórych terenach, zwłaszcza Generalnego Gubernatorstwa, dotychczasowe struktury KWC (przemianowane na Kierownictwo Oporu Społecznego) zachowały znaczną autonomię.

Jednym z ciekawych zagadnień w działalności KWC/KOS jest jej ewentualny udział w tzw. „miesiącu szczurów”. Akcja ta koordynowana przez brytyjskie Kierownictwo Operacji Specjalnych (SOE), miała być przeprowadzona w listopadzie 1943 roku w całej „okupowanej Europie”, a jej celem było likwidowanie gestapowców, policjantów niemieckich oraz kolaborantów⁶⁴. Jak stwierdzono w odpowiedzi na brytyjską propozycję „Minister Spraw Wewnętrznych p. Banaczyk uważa akcję za pożądaną i możliwą, – i że mimo ofiar, jakie z naszej strony w akcji tej paść muszą – podniesie ona na duchu nasze społeczeństwo i umocni je w przekonaniu, że zbrodniarzy kara nie minie”⁶⁵.

Pozostaje jednak ciągle „do zbadania” działalność terenowych struktur KWC i KWP. Wystarczy tylko zwrócić uwagę na rozbieżności, jakie istnieją w przedstawianiu organizacji KWP na terenie miasta Warszawy. Z jednej strony przywoływane są głównie materiały procesowe, względnie notatki Kazimierza Moczarskiego⁶⁶, z drugiej mamy sprawozdania złożone w 1945 roku w Londynie przez Alfreda Kurczewskiego („Ambrozja”)⁶⁷.

Centralna komórka organizacyjna KWC (teraz jako KOS) przetrwała do lipca 1945 roku, głównie za sprawą zorganizowanej łączności radiowej. Stefan Korboński, pełniący od kwietnia tego roku obowiązki Delegata Rządu dzięki podległym mu radiostacjom utrzymywał kontakt z Londynem.

Kilka uwag na temat końcowego okresu działalności KWC/KOS. Po upadku Powstania Warszawskiego, w październiku 1944 roku dział „T” (techniczny) liczył 7 pracowników. Natomiast w okresie styczeń–luty 1945 roku zatrudnienie wzrosło do około 30 osób, pracujących przy obsłudze 4 radiostacji. W miesiącach marzec–kwiecień 1945 roku liczba pracowników wynosiła ogółem 22 osoby, w tym 17 stanowiło obsługę 3 radiostacji⁶⁸, pozostałe osoby to 2 łączniczki oraz 2 pracowników specjalnych. W dziale ogólnym zatrudnienie w okresie popowstaniowym wahało się od 2 do 5 pracowników.

Odnosnie strat w ostatnim roku działania stwierdzano: „W Dziale Technicznym przed powstaniem rozstrzelano 2 osoby, w czasie powstania zginęło 2 osoby, razem 4 osoby. W dziale ogólnym zginęło 4 osoby”⁶⁹.

Na zakończenie chciałbym powiedzieć kilka słów na temat spraw finansowych KWC/KOS. Ten często pomijany aspekt działalności

konspiracyjnej, daje nam możliwość zaobserwowania zmian zachodzących w organizacji oraz działalności struktur konspiracyjnych.

Ograniczę się tutaj do roku 1943, gdyż z tego roku dysponujemy całościowymi danymi. Otóż w roku 1943 na działalność KWC/KOS wydano z budżetu Delegatury Rządu kwotę 2 375 184 zł, przy czym – co podkreślał nawet konspiracyjny NIK – wzrost wydatków w drugiej połowie roku wynosił aż 324%. W pierwszej połowie wydano 453 303 zł, a w drugiej połowie – 1 921 881 zł. W rozbiciu na działy wydatki te kształtowały się następująco: Dział Techniczny centrali – 561 396 zł, Dział Ogólny centrali – 681 488 zł, oraz Dział Ogólny teren – 977 300 zł. Z tej ostatniej kwoty wypłacono ośrodkom KWC/KOS: Kraków („Sól”) – 292 300 zł, Warszawa-miasto („Korona”) – 175 000 zł, Kielce („Jabłka”) – 90 000 zł, Lwów („Wino”) – 110 000 zł, Wołyń („Drzewo”) – 15 000 zł, Warszawa-województwo („Ogródek”) – 105 000 zł, Polesie („Siano”) – 10 000 zł, oraz Łódź („Włóczka”) – 80 000 zł. Już pobieżna analiza dokumentacji finansowej pozwala nam stwierdzić, że w 1943 roku nie zostały przekazane żadne pieniądze na działalność KWC/KOS w okręgach: Wilno, Nowogródek, Lublin, Toruń, Poznań i Śląsk. Wynika z tego, że w 6 okręgach (43%) nie funkcjonowało KWC wcale lub było dopiero w stanie „załączkowym”.

Tabela. Wydatki centrali KWC/KOS w 1943 r. w rozbiciu na działy budżetu:

dział	Wynagrodzenia personelu	Zapomogi personelu i rodzin	Straty	Zakup sprzętu	Wydatki rzeczowe (m.in. lokale)	Subwencje
ogólny	180 000	28 500	85 000	94 500	100 000	185 500 ⁷⁰
techniczny	279 000	52 500	96 000	100 000	85 000	
razem	459 000	81 000	181 000	194 500	185 000	185 500 ⁷¹

Jeżeli przyjmiemy, że centrala KWC/KOS zatrudniała średnio w czasie 1943 roku 25 pracowników⁷², to ich średnia miesięczna pensja wynosiła 1530 zł. Oczywiście istniały znaczne różnice pomiędzy zarobkami szefa KWC, radiotelegrafistów czy np. łączniczek⁷³. Dlatego też podaną wyżej kwotę 1530 zł, należy traktować jako kwotę orientacyjną.

Waldemar Grabowski

¹ Tu ważna uwaga – zgodnie z zakończonym 8 IX 2014 r. śledztwem IPN – Stefan Starzyński, Komisarz Obrony Warszawy i pierwszy Komisarz Cywilny SZP, został aresztowany 27 X 1939 r., osadzony kolejno w więzieniach na ul. Daniłowiczowskiej i Pawiaku, został zamordowany najprawdopodobniej 23 XII 1939 r. – komunikat prok. Marcina Gołębiewicza, naczelnika Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Warszawie z 10 IX 2014 r.

² Zob. *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju, cz. 1: 1939–1941*, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 70–75.

³ *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju, cz. 1: 1939–1941*, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 175 – Protokół z posiedzenia KSK w dniu 28 II 1940 r., tu zapisano: „Z Kraju bowiem idzie niesłychany nacisk, domagający się wyznaczenia delegatów rządu w Kraju”.

⁴ *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju, cz. 1: 1939–1941*, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 185 – tu zapisano: „Do zadań głównego delegata rządu należy: 1) współpraca z organizacjami politycznymi, 2) współpraca z ZWZ, 3) wykonywanie wszelkich zleceń rządu; 4) utrzymywanie łączności, oprócz instytucji i organizacji wojskowych, z rządem i informowanie go o położeniu i potrzebach, oraz informowanie Kraju w przedmiotach podanych do wiadomości przez czynniki rządowe; 5) zabiegi o ratunek przed grabieżą gospodarczą i kulturalną i organizowanie pomocy; 6) nadzorowanie akcji społecznej i charytatywnej; 7) gromadzenie materiałów dotyczących okupantów i ich poczynąń; 8) udzielanie dyrektyw w razie konieczności współdziałania polskich obywateli z okupantami”.

⁵ Zupełnie fałszywie przedstawia ten problem Halik Kochański w niedawno opublikowanej książce *Orzeł niezłomny. Polska i Polacy podczas II wojny światowej*, Poznań 2013, s. 131–132.

⁶ *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju, cz. 1: 1939–1941*, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 185 – tu zapisano: „W szczególności powołuje się trzech głównych delegatów rządu, po jednym na: 1) tereny inkorporowane do Rzeszy, 2) Generalne Gubernatorstwo, 3) okupację sowiecką oraz delegatów okręgowych dla okręgów obejmujących w zasadzie tereny miast: Warszawy, Krakowa, Lwowa, Grodna, Białegostoku, Poznania, Bydgoszczy lub Torunia, Katowic i tereny prowincjonalne obejmujące w zasadzie okręgi: lubelski, warszawski, kielecki, krakowski, poznański, pomorski, katowicki, łódzki, lwowski, wołyński i białostocki”.

⁷ Warto w tym miejscu zasygnalizować, że już w lutym 1940 r. w „Zasadach organizacji pracy w Kraju” zapisano m.in.: „Jeżeli rząd polski uzna w przyszłości za wskazane powołanie do życia na terenie Kraju swojej tajnej ekspozytury politycznej, wówczas rozstrzygnie również sprawę uprawnień tej ekspozytury w stosunku do organizacji wojskowej Kraju”; *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju, cz. 1: 1939–1941*, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 160.

⁸ A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1, Warszawa 1987, s. 88–90.

⁹ G. Górski, *Powstanie Administracji Zmilitaryzowanej ZWZ-AK pod nazwą „Teczka”*, „Studia Historyczne” 1988, R. XXXI, nr 3, s. 450.

¹⁰ Z rozliczenia finansowego DR za 1941 r. (AAN, sygn. 202/XVII-2, k. 8) wynika, że „Komisja Odszkodow.” weszła w skład aparatu Delegatury od marca 1941 r.

¹¹ AAN, 202/I-29, k. 9.

¹² SPP, MSW, t. 67A, k. 11; AAN, 203/I-20, k. 118, Depesza C. Ratajskiego nr 36a z 21 III 1941 r.

¹³ [S. Kauzik] S. Dołęga-Modrzewski, *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959, s. 29.

¹⁴ Kuczaba [K. Pluta-Czachowski], *Część C – Faza organizacyjna Związku Walki Zbrojnej*, mps., s. 212–214.

¹⁵ Jednocześnie został mianowany Adolf Bniński na stanowisko Głównego Delegata Rządu na ziemię inkorporowane do III Rzeszy. Również w Poznaniu trwał już proces tworzenia Biura Głównego Delegata oraz struktur terenowych.

¹⁶ W. Grabowski, *Szefostwo Biur Wojskowych Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej*, Warszawa 2011.

¹⁷ W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 166 – tutaj przytoczone zostały pseudonimy funkcjonariuszy Delegatury występujące w dokumentacji finansowej 1941 r.: „Wójt”, „Mielecki” (Tadeusz Dziekan – dyr. Dep. Poczty i Telegrafów), „Bartłomiej”, „Turkowski” (być może J. Skoro-bohaty-Jakubowski „Truszkowski”), „Kierzkowski” (Witold S. Czapski – dyr. Dep. Komunikacji), „Buras” (Leonard Witold Maringe – dyr. Dep. Rolnictwa), „Zawadzki” (Leopold Rutkowski – dyr. Dep. Spraw Wewnętrznych), „Bogumił”, „Boruta” (Bolesław Rutkowski – dyr. Dep. Przemysłu i Handlu), „Wisłocki” (Jan S. Jankowski – dyr. Dep. Pracy i Opieki Społecznej), „Dąbrowski”, „Brzozowski” (Antoni Olszewski – dyr. Dep. Likwidacji Skutków Wojny), „Dołęga” (Stanisław Kauzik – dyr. Dep. Informacji i Prasy), „Sadowski” (Czesław Wycech – dyr. Dep. Oświaty i Kultury). Mamy więc w sumie 14 pseudonimów wysokich urzędników Delegatury Rządu, z tego 4 nierozpoznane.

¹⁸ Fakt ten stoi w jawnej sprzeczności z twierdzeniami niektórych historyków, że to dopiero następca C. Ratajskiego – prof. Jan Piekalkiewicz zorganizował Biuro Delegata.

¹⁹ IPN BU 00231/157, t. 1, k. 468–470.

²⁰ W. Grabowski, *Państwo polskie wychodzi z podziemi. Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2007, s. 175.

²¹ W. Grabowski, *Jeśli zapomnimy o Nich... Delegatura Rządu w czasie ostatecznej próby*, „Biuletyn Informacyjny” ŚŻŻAK 2014, nr 1, s. 63–67.

²² J. Semelin, *Bez broni przeciw Hitlerowi. Opór cywilny w Europie w latach 1939–1945*, Lublin 2001, s. 7.

²³ J. Semelin, *Bez broni przeciw Hitlerowi. Opór cywilny w Europie w latach 1939–1945*, Lublin 2001, s. 21.

²⁴ *Ibidem*, s. 23.

²⁵ S. Salmonowicz, *Walka Cywilna w latach 1939–1945. Pojęcie-struktury-rodzaje*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1993, z. 1/2. Zobacz również: S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–45*, Warszawa 1994.

²⁶ S. Lis-Kozłowski, *Teodor*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1976, z. 38, s. 181; M. Ney-Krwawicz, *Komenda Główna Armii Krajowej 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 29.

²⁷ K. Pluta-Czachowski, *Organizacja Orła Białego. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1987, s. 82–83.

²⁸ *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 71.

²⁹ Halik Kochański (*Orzeł niezłomny...*, s. 294) twierdzi nie wiedzieć czemu, że nastąpiło to w grudniu 1942 r. Jest to jeszcze jeden dowód na to, że nie należy bezkrytycznie publikować w Polsce zagranicznych historyków.

³⁰ J. Michalewski, *Relacja*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1973, z. 26, s. 86.

³¹ Do czynnej ochrony człowieka zaliczano: a) opiekę nad ofiarami okupantów, jak wysiedleńcami, rannymi – żołnierzami, więźniami oraz rodzinami straconych, b) pomoc czynną okazywaną osobom poszukiwanym przez władze okupacyjne za walkę niepodległościową, c) walkę przy pomocy propagandy z zastraszaniem szerzonym przez okupantów, wzmacnianie postawy bojowej społeczeństwa – S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959, s. 46.

³² Akcja bojkotowa miała objąć: a) przeciwstawianie się przenikaniu pierwiastków ideologicznych III Rzeszy do psychiki społeczeństwa polskiego, b) bojkot widowisk i imprez propagandowych, c) bojkot prasy okupacyjnej, d) bojkot przedsiębiorstw niemieckich oraz przedsiębiorstw i zakładów, które wyłamują się z frontu narodowego, a także produkowanych przez nie towarów, e) przeciwdziałanie demoralizacji szerzonej przez trywializowanie kultury polskiej, wydawnictwa pornograficzne, alkoholizm itp., f) tworzenie atmosfery wrogiej w stosunku do okupantów przez bojkot towarzyski, nieużywanie w życiu ulicznym języka niemieckiego, tępienie używania wyrazów i zwrotów niemieckich w rozmowach między Polakami itp., g) bojkot tych osób, których współpraca z okupantem przekracza

granice godności narodowej, h) ograniczenie spożycia wyrobów monopolowych – S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959, s. 46–47.

³³ Manifestacje zbiorowe miały obejmować: a) opiekę nad grobami poległych, b) czczenie rocznic narodowych, c) opiekę nad pomnikami chwały narodowej, d) opuszczanie lokali publicznych, gdy wchodzi do nich Niemcy, e) śpiewanie pieśni patriotycznych po nabożeństwach w kościołach, f) wywieszanie transparentów, rozlepianie plakatów, g) manifestacja uliczne (pochody), będące bezpośrednim wstępem do walki rewolucyjnej – S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959, s. 47–48.

³⁴ S. Dołęga-Modrzewski [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959, s. 46–48, Instrukcja ogólna.

³⁵ Strajk włoski miał się w odpowiednim czasie stać bezpośrednim wstępem do walki rewolucyjnej.

³⁶ Powszechny sabotaż bierny miał na celu dezorganizację życia gospodarczego i urzędów, pracujących na rzecz okupanta. Dlatego zalecano „stosować skryty, ale skuteczny opór w wykonywaniu narzuconych zarządzeń okupanta, uchylać się wszelkimi wykrętami od dostaw kontyngentów rolniczych, od prac przymusowych w Rzeszy, od polskiej służby budowlanej itd.

Jeśli zaś z konieczności pewne prace w urzędach, instytucjach gospodarczych lub zakładach przemysłowych pracujących dla okupanta, wykonywać musimy – należy to czynić opieszale i niedbale – w myśl hasła obowiązującego całą Europę podziemną – pracuj powoli!

W wypadkach zaś, gdy wykonanie zleconej przez okupanta pracy szkodzi narodowi polskiemu lub jednostkom np. w Urzędzie Mieszkaniowym lub Urzędzie Pracy, należy zwolnić się z zajmowanego stanowiska – w przeciwnym razie winni działania na krzywdę narodu polskiego pociągnięci będą przez sądy polskie do odpowiedzialności”.

³⁷ O małym sabotażu czynnym pisano tak: „W urzędach polega on na niszczeniu szkodliwych dla ogółu polskiego i jednostek dokumentów, ewidencji, korespondencji, list wymiaru kontyngentów, podatków, zaległości podatkowych, planów wysiedleńczych, przesiedleńczych, dostarczanie bezpośrednio lub pośrednio informacji o grożącym niebezpieczeństwie lub przykrościach osobom zainteresowanym, dostarczanie w drodze legalnej lub nielegalnej dokumentów Polakom, którzy tego potrzebują ze względu na grożące im niebezpieczeństwo lub wielkie przykrości.

Małego sabotażu czynnego dokonywać należy w przedsiębiorstwach niemieckich handlowych przez: sprzedaż towaru Polakom, choćby to było zabronione, uszkodzanie towarów przeznaczonych dla Niemców, zwiększanie takich kosztów handlowych, które płyną do rąk polskich, zmniejszanie zysków dla Niemców itp.

W handlu polskim przez: sprzedaż towarów tylko Polakom, ukrywanie zysków, aby zmniejszyć wysokość podatków dla okupantów, a powstałe stąd oszczędności przeznaczyć na pracę niepodległościową itp.

W zakładach przemysłowych pracujących dla Niemców stosować należy mały sabotaż czynny we fabrykach, warsztatach, tartakach itp. przy pomocy niszczenia lub uszkodzania narzędzi i maszyn, które są niezbędne do produkcji, niszczenia lub uszkodzania różnymi sposobami surowca, aby uniemożliwić ewentualnie zmniejszyć produkcję, wykonywania i wypuszczania produktów z niedostrzegalnymi wadami i w takim stanie aby się nie nadawały do użytku lub szybko ulegały zniszczeniu.

W służbie transportowej i komunikacyjnej osiągnąć można niezwykle cenne wyniki sabotażu, uszkodzając środki transportowe (lokomotywy, wagony, samochody), dokonując niedokładnego remontu środków transportowych, psując materiały pędne, aby uczynić je niezdatnymi do użycia, uszkodzając telegraf i telefon w celu hamowania ruchu transportowego i komunikacyjnego, przerywając sieć telefoniczną służącą wojsku, policji i urzędowi cywilnym, niszcząc i uszkodzając transportowane towary aby stały się niezdatne do użycia, a nawet szkodliwe w spożyciu – szczególnie gdy chodzi o te artykuły, które z całą pewnością przeznaczone są dla Niemców w Rzeszy lub na front.

Sposób wykonania tego rodzaju sabotażu pozostawiony jest inicjatywie, sprytności oraz odwadze jednostek i grup. Każdy niech działa w zakresie własnych możliwości i własnej fachowości”.

³⁸ Pisano tam: „Piętnujemy i karzemy: jednostki informujące okupanta o nieznanym mu faktach służbowych, lub ważnych odcinkach pracy obywatelskiej osób przed 1.IX.1939 r. i w czasie okupacji, jednostki, podnoszące publicznie niemiecką organizację, siłę, odporność i pewność siebie, a przez to działające ujemnie na postawę społeczeństwa, jednostki informujące okupanta o położeniu gospodarczym obywateli i ułatwiające im wydawanie zarządzeń, jednostki publicznie wyszydzające lub znieważające Naród Polski, albo twierdzące, że Naród nasz nie jest zdolny do samodzielnego bytu państwowego, względnie, że stan dzisiejszy jest jego winą”.

³⁹ Instrukcję dla pracowników kultury opracował Stanisław Lorentz – S. Lorentz, *W muzeum i gdzie indziej*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939-1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970, s. 26–27.

⁴⁰ AAN, 202/I-29, k. 7, Prace nad instrukcjami w zakresie walki cywilnej z 30 VIII 1941 r.; *Instrukcje Walki Cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939-1956” (Warszawa) 1995, nr 3, s. 89–109. Kopie wspomnianych instrukcji zostały wysłane 30 VIII 1941 r. do Londynu – AAN, 202/I-29, k. 6, Spis poczty do rządu.

⁴¹ IPiMS, Kol. 25/12, Sprawozdanie C. Ratajskiego z 31 V 1941 r.

⁴² W piśmie z 30 VIII 1941 r. Delegat Rządu pisał: „W myśl zasadniczych planów, natężenie akcji powinno systematycznie wzrastać, przechodząc stopniowo w formy

coraz to ostrzejsze. Od akcji bojkotowej począwszy walka cywilna, w myśl planów, przechodzić winna w stadia następujące: demonstracji i manifestacje zbiorowe, strajki, sabotaże i dywersje, wreszcie terror, który wywołując stan wrzenia, poprzedzać winien bezpośrednio akcję rewolucyjną. O zastosowaniu ostrzejszych form walki cywilnej decydować będą łącznie z komendantem SSS” – AAN, 202/I-29, k. 7.

⁴³ SPP, MSW, t. 16, k. 709, 711, *Najogólniejsze i niekompletne uwagi o przejawach zorganizowanego oporu społecznego*, „Nowak”, 6 V 1944 r.

⁴⁴ SPP, MSW, t. 16, k. 711.

⁴⁵ S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, red. W. Grabowski, Warszawa 2009, s. 134. Jan S. Jankowski (1882–1953) był członkiem SP, a od czerwca 1940 r. sprawował funkcję kierownika przyszłego Departamentu Pracy i Opieki Społecznej, następnie od grudnia 1942 r. był zastępcą Delegata Rządu, a w latach 1943–1945 sprawował urząd Delegata Rządu i jednocześnie zastępcy premiera rządu RP.

⁴⁶ S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa 2009, s. 187–188, 194–195.

⁴⁷ AAN, 203/VIII-1, Instrukcja organizacyjna Walki Cywilnej wydana na zasadzie odnośnych zarządzeń DR i KG, k. 8.

⁴⁸ E. Balawejder, K. Turowski, *Braun Jerzy* [w:] *Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1: A-J, Warszawa 1991, s. 53; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 48–49.

⁴⁹ A.K. Kunert, *Słownik biograficzny...*, t. 2, Warszawa 1987, s. 97–98.

⁵⁰ Już 24 X 1941 r. został skierowany do prasy konspiracyjnej komunikat w sprawie kapelmistrza Adama Dołżyckiego, w której piętnowano jego „wybitnie lokajski stosunek do publiczności niemieckiej”, i jak podkreślano A. Dołżycki swym postępowaniem „wykreślił siebie ze społeczeństwa polskiego”.

⁵¹ AAN, 202/I-29, k. 7, Pismo Delegata Rządu z 30 sierpnia 1941 r.

⁵² S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej...*, Warszawa 2009, s. 134–136.

⁵³ AAN, 203/VIII-1, k. 7, Zasady funkcjonowania pełnomocnika dla spraw W.C. przyjęte na konferencji w dniu 14 IV 1942 r.

⁵⁴ SPP, MSW, t. 74, poz. 172, Depesza „Wrzosa” nr 62 z 14 IV 1942 r.

⁵⁵ AAN, 202/I-52, k. 1, Pismo „Górskiego” z 2 IV 1942 r. Sprawa terminu przeniesienia komórki kierowanej przez S. Korbońskiego, w świetle materiałów archiwalnych, budzi nadal pewne wątpliwości. Jeszcze w październiku 1942 r. szef BIP KG AK umieszczał w swoim rozkazie Wydział Walki Cywilnej („169”) – G. Mazur, *Przyczynek do dziejów BIP-u KG AK*, „Zeszyty Historyczne”, z. 106, Paryż 1993, s. 230.

⁵⁶ Na temat „Komisji duchownych” [a nie zespołu] patrz: S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej ...*, Warszawa 2009, s. 188–189. Przewodniczącym do maja 1943 r. był ks. Franciszek Pauliński – J. Ślaski, *Polska Walcząca*, t. 3, Warszawa 1986, s. 210.

⁵⁷ Na temat „Komisji kobiet” patrz: S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej ...*, Warszawa 2009, s. 189–192. W AAN zachował się meldunek „Zespołu Kobiecego WC” z maja 1943 r. Zawiera on informacje na temat donosicieli, jak również osób wyciągających pieniądze w związku z obietnicami uwolnienia więzionych na Majdanku.

⁵⁸ Na temat „Komisji młodzieżowej” patrz: S. Korboński, *W imieniu Rzeczypospolitej ...*, Warszawa 2009, s. 192–194. Zob. S. Broniewski, *To nie takie proste. Moje życie*, Warszawa 2001, s. 73–74.

⁵⁹ AAN, 203/VIII-1, k. 8, Instrukcja organizacyjna W.C. wydana na zasadzie oddzielnych zarządzeń DR i KG.

⁶⁰ AAN, 199/1, k. 15, Protokół z posiedzenia PKP w dn. 29 XI 1942 r.

⁶¹ Zob. *Niedoręczona poczta. Zrzuty lotnicze (finansowe i materiałowe) dla Delegatury Rządu na Kraj*, [w:] *Żołnierzowi Niepodległej. Księga dedykowana śp. Gen. Mieczysławowi Huchli*, red. T. Balbus, M. Krzysztofiński, E. Leniart, Z. Nawrocki, Rzeszów 2012, s. 64–95.

⁶² AAN, 202/I-29, k. 7, Pismo Delegata Rządu z 30 VIII 1941 r.

⁶³ AAN, 202/XXII-3, k. 19–20.

⁶⁴ W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940-1945*, Warszawa 2003, s. 252.

⁶⁵ IPiMS, A.9.VI.1/23, Pismo P. Siudaka do mjr. R. Truszkowskiego z 19 VIII 1943 r.

⁶⁶ K. Moczarski, *Zapiski*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 1990.

⁶⁷ SPP, MSW, t. 20, poz. 24, k. 78–83; ibidem, poz. 25, k. 86–91. Alfred Władysław Kurczewski (1909–1987), szef wydziału likwidacyjnego w Okręgowym KWP w Warszawie, dowódca batalionu szturmowego Komendy Miasta PKB, dowódca akcji uwolnienia więźniów ze szpitala Jana Bożego 11 VI 1944 r., w Powstaniu Warszawskim dowódca kompanii batalionu „Zaremba-Piorun”, aresztowany 30 IV 1949 r. we Wrocławiu, skazany na karę dożywotniego więzienia, zwolniony 26 IV 1956 r.

⁶⁸ Według posiadanych danych: kierownikiem radiostacji nr 58 (krypt. „Helena”, „Celina”) był Roman Trechciński („inż. Roman”), radiotelegrafiści: Jan Zwitek („Jan”), NN („Jerzy”), Jan Kijowski („Kij”), Jan Błaszczuk („Kret”); w obsłudze radiostacji nr 50 (krypt. „Irena”, „Aniela”) pracowali Stanisław Oster („Grzegorz”)

i Antoni Ignerowicz („Tomasz Meteorolog”); kierownikiem radiostacji nr 43 (krypt. „Kazia”, „Lili”) był Roman Dukaczewski („Roman”), a w skład obsługi wchodził m.in. Julian Dużyk („Michał”) i Zofia Dukaczewska („Kazia”) – W. Grabowski, *Polska Tajna ...*, s. 103.

⁶⁹ IPN BU 00221/157, t. 1, k. 327–337, Sprawozdanie z kontroli „720” za okres od 1 V 1944 do 30 IV 1945 r.

⁷⁰ W tym 17 000 zł przekazanych na zespół kobiecy.

⁷¹ Jak zapisano w sprawozdaniu NIK „Subwencionowano głównie 3 zespoły współpracujące”. Mowa najprawdopodobniej o znanych nam już zespołach: duchowieństwa, kobiecym i młodzieżowym.

⁷² Dział techniczny liczył od 9 do 19 pracowników. Natomiast w Dziale ogólnym byli zatrudnieni: kierownik, sekretarz, chemik, inspektor objazdowy, referent sądowy, referent finansowy, jeden łącznik oraz cztery łączniczki – czyli 11 osób (choć sprawozdanie NIK mówi o 10 osobach).

⁷³ Zob. W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 176. Od 1 V 1943 r. pracowników Delegatury Rządu zaliczono do pięciu grup uposażeń. W pierwszej grupie mieścili się dyrektorzy departamentów, w tym również szef KWC – zarabiał on 2000 zł. W drugiej grupie znajdowali się m.in. kierownicy radiostacji – ich pensje wynosiły po 1700 zł. W grupie trzeciej zostali zamieszczeni m.in. referenci w centrali oraz radiotelegraści, ich zarobki wynosiły po 1500 zł. Łączniczki i maszynistki znajdowały się w grupie piątej, a ich zarobki określono na 900–1200 zł.

Bibliografia

- Broniewski S., *To nie takie proste. Moje życie*, Warszawa 2001.
- Górski G., *Powstanie Administracji Zmilitaryzowanej ZWZ-AK pod nazwą „Teczka”*, „Studia Historyczne” 1988, nr 3.
- Grabowski W., *Jeśli zapomnimy o Nich ... Delegatura Rządu w czasie ostatecznej próby*, „Biuletyn Informacyjny” ŚZŻAK 2014, nr 1, s. 63–67.
- Grabowski W., *Niedoręczona poczta. Zrzuty lotnicze (finansowe i materiałowe) dla Delegatury Rządu na Kraj*, [w:] *Żołnierzy Niepodległej. Księga dedykowana śp. Gen. Mieczysławowi Huchli*, red. T. Balbus, M. Krzysztofiński, E. Leniart, Z. Nawrocki, Rzeszów 2012, s. 64–95.
- Grabowski W., *Państwo polskie wychodzi z podziemi. Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2007.
- Grabowski W., *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003.
- Grabowski W., *Szefostwo Biur Wojskowych Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej*, Warszawa 2011.
- Instrukcje Walki Cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939-1956” (Warszawa) 1995, nr 3, s. 89–109.
- Dołęga-Modrzewski S. [S. Kauzik], *Polskie Państwo Podziemne*, Londyn 1959.
- Kochański H., *Orzeł niezłomny. Polska i Polacy podczas II wojny światowej*, Poznań 2013.
- Korboński S., *W imieniu Rzeczypospolitej ...*, red. W. Grabowski, Warszawa 2009.
- Kunert A.K., *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1944*, t. 1–2, Warszawa 1987.
- Lis-Kozłowski S., *Teodor*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1976, z. 38.
- Mazur G., *Przyczynek do dziejów BIP-u KG AK*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1993, z. 106.
- Moczarski K., *Zapiski*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 1990.
- Michalewski J., *Relacja*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1973, z. 26.
- Ney-Krwawicz M., *Komenda Główna Armii Krajowej 1939-1945*, Warszawa 1990.
- Pluta-Czachowski K., *Organizacja Orła Białego. Zarys genezy, organizacji i działalności*, Warszawa 1987.
- Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939-1941, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008
- Salmonowicz S., *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939-45*, Warszawa 1994.
- Salmonowicz S., *Walka Cywilna w latach 1939–1945. Pojęcie-struktury-rodzaje*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1993, z. 1/2.
- Semelin J., *Bez broni przeciw Hitlerowi. Opór cywilny w Europie w latach 1939–1945*, Lublin 2001.
- Słownik biograficzny katolicyzmu społecznego w Polsce*, t. 1: A–J, Warszawa 1991.
- Ślaski J., *Polska Walcząca*, t. 3, Warszawa 1986.
- Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.

Underground government – the Government Delegation for Poland – Civil Resistance of the Polish Underground State

Key words

Poland in the 20th century, Polish Underground State, Government Delegation for Poland, Directorate of Civil Resistance

Summary

Basic structures of the Polish Underground State began functioning already in September 1939. Afterwards, during the subsequent period, the secret administration started expanding and military conspiracy separated from the civil one. The activity of the Government Delegation for Poland covered all areas of social and economic life in three time horizons: current activities, preparation for a general uprising against the occupying power, plans for the country reconstruction and for the development of a given area of economic or social life for a period of 10 years after the war. The uniqueness of the Polish Underground State consisted of the scope of activities performed by the secret administration, in particular such as civil resistance.

Polnische Exilregierung - Regierungsvertretung Im Lande - Leitung Des Zivilen Kampfes

Schlüsselwörter

Polen im 20. Jh., Polnischer Untergrundstaat, Regierungsvertretung im Lande, Leitung des Zivilen Kampfes

Kurzfassung

Die Polnische Exilregierung konstituierte sich im September 1939. Dann wurden die Organisationsstrukturen aufgebaut und der militärische Bereich wurde von dem Zivilen unterschieden. Die Regierungsvertretung Im Lande unterstützte alle Bereiche des Soziallebens und Wirtschaft in drei Zeiträumen: laufendes Handeln, Aufrufen des Aufstandes gegen die deutschen Besatzer und Voraussetzung für den Wiederaufbau des Staates und staatlichen Strukturen binnen 10 Jahren nach dem Krieg. Die Außergewöhnlichkeit des Polnischen Untergrundstaat bestand in dem Aufbau der Organisationsstrukturen, in denen ziviler Bereich von der großen Bedeutung war.

Подпольное правительство – Представительство Правительства на Родине – гражданская борьба Польского Подпольного Государства

Ключевые слова

Польша в XX веке, Польское подпольное государство, Представительство правительства на родине, Руководство гражданской борьбой

Абстракт

Основные структуры Польского подпольного государства начали действовать уже в сентябре 1939 года. Позже наступил период расширения тайной администрации и разделение гражданской конспирации с военной. Представительство правительства на родине охватило своей деятельностью все области социальной и экономической жизни в трех сферах: текущая деятельность, подготовка к общему восстанию против оккупанта, и подготовка планов восстановления Государства и развития данной экономической, или социальной области жизни на период 10-ти лет после войны. Уникальность ППГ заключалась в разнообразии акций тайной администрации, среди которых особое место занимала гражданская борьба.